

Yeni fars ədəbi dilinin zənginləşməsində Şeyx Nizaminin rolu

Sevil Mehdiyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: mirgulamova@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3420-9502>

XÜLASƏ

Şeyx Nizami Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyət, istedadlı şair, müdrik filosof, dünya elmlərinin sirlərinə bələd mütəfəkkir alimdir. Onun zəngin bədii irsi dünya mədəniyyəti tarixində, əsasən də Yaxın və Orta Şərq poeziya aləmində xüsusi mövqe tutmuş, dünyanın, ümumən yaranışın əşrəfi insana xidmətini qanuniləşdirməyə, humanizmi təbliğ və təqdir etməyə həsr edilmişdir. Dahi şair dövrün tələbinə uyğun olaraq fars dilində yazıb-yaratmış, Şərq dünyasının böyük söz sərrafları – Firdovsi, Hafiz, Sədi kimi poeziya bahadırları ilə rəqabətə qatılmış və bu mübarizədən qalib çıxmışdır. Dünya nizamişünaslarının yekdil fikrincə Şeyx Nizami Gəncəvi fəhəhətli və bələğətli yaradıcılığı ilə ümumşərq poeziyasını daha çox lirik istiqamətdə zənginləşdirmiş, onu incə bədii-poetik, emosional-ekspressiv mənalarla rəngarəng janra çevirmişdir (Mir Cəlal).

AÇAR SÖZLƏR

Şeyx Nizami,
yeni fars ədəbi dili,
Azərbaycan-türk şairi,
üslubi mənə çalarları

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 15.10.2022
qəbul edilib: 13.12.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənli

The role of Sheikh Nizami in the development of the New Persian literary language

Sevil Mehdiyeva

Doctor of philological sciences, professor. Institute of Linguistics named after Nasimi ANAS, Historical department of the Azerbaijani language. Azerbaijan.

E-mail: mirgulamova@yandex.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3420-9502>

ABSTRACT

Sheikh Nizami is a genius gifted by the people of Azerbaijan to the treasure of world culture, a talented poet, a wise philosopher, and a thinker scientist familiar with the secrets of world sciences. His rich artistic heritage has taken a special position in the history of world culture, mainly in the world of Near and Middle Eastern poetry, dedicated to legitimizing service to the noble man of the world and creation, in general promoting and appreciating humanism. The genius poet wrote and created in the Persian language according to the demand of the time, participated in the competition with the great wordsmiths of the Eastern world – Firdovsi, Hafiz, and Sadi, and won this struggle. According to the unanimous opinion of researchers of Nizami heritage, Sheikh Nizami Ganjavi, with his eloquent and expressive creativity, enriched Middle Eastern poetry in a more lyrical direction, turning it into a colorful genre with subtle artistic poetic, emotional expressive meanings (Mir Jalal).

KEYWORDS

Sheikh Nizami, new Persian literary language, the Azerbaijani-Turkish poet, shades of stylistic meaning

ARTICLE HISTORY

Received: 15.10.2022

Accepted: 13.12.2022

Giriş / Introduction

Şeyx Nizami Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyət, dünya şöhrətli istedadlı şair, müdrik filosof, dünya elmlərinin sirlərinə bələd mütəfəkkir alimdir. Fikrimizcə, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyət salnaməsinə heç bir töhfə verməsəydi belə, təkcə Şeyx Nizami fenomeni kifayət edərdi ki, bu xalq dünya sivilizasiyası tarixində özünə sanballı mövqə tutsun. O, şəxsiyyət və istedad anlayışlarını öz cismində və ruhunda üzvi surətdə birləşdirən ilk azərbaycanlı türk şairidir.

Şeyx Nizami Gəncənin sakit, füsunkar bir guşəsində, dövrünün hər cür keşməkeşlərindən uzaq, yalnız tapındığı İslam dininin qayda-qanunlarına riayət etməklə yaşamış, zəhmətkeş xalq kütlələri ilə həmnəşin münasibətdə olmuş, nadir istedadla malik və Tanrıdan verilmiş zəngin bədii-poetik romantikanın təsiri ilə öz müasirlərindən seçilərək Şeyx Nizami “zirvəsini” qazanmışdır. Məhz belə bir həyat tərzini ilə Nizami böyük alman filosof və şairi Hötenin bu fikrini təsdiqləyir ki, insan xarakteri həyat mübarizəsində qazanılır, istedad isə sakit həyat tərzinin məhsuludur [6, c.183].

Hötenin bu fikri Nizami üçün xüsusilə səciyyəvidir. O, heç kəsdən təmənnə ummadan öz həyatını yaşamışdır. Dahi şairin təmənnəsi yalnız sözdən olmuş, onu da Tanrının bəxş etdiyi qüvvətli istedadı ilə təmin etmiş, eyni zamanda yeni söz deməyin də o qədər asan olmadığını vurğulayaraq bu prosesin “can çürütmək” qədər məşəqqətli olmasını qeyd etmişdir [5, s.10].

Təsadüfi deyildir ki, dünya alimləri Nizamini farsdilli poeziyanın nəhəng şairi Firdovsi ilə qarşılaşdıraraq onun daha lirik-romantik şair olduğunu vurğulamış və şairi “distillə edilmiş dağ çeşməsinin şəffaf, billura bənzəyən suyu” ilə müqayisə etmişlər. Alimlərin fikrincə, Nizami farsdilli poeziyanın “Allah”ıdır (A.E.Krımski). Nizamisiz ümumən farsdilli poeziya yarımçıq olardı (Y.E.Bertels).

Şairin poetik təfəkkürünün məhsulu olan semantik mənə çalarlı, zəngin üslubi mənəli təşbih və bədii təyinlər, orijinal bədii epitetlər Şeyx Nizami “Xəmsə”sinin şah damarıdır ki, bunlar dahi şairin bədii-poetik yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Doğrudan da, Nizamidə söz özünün son həddindədir! (M.Məmmədova).

Nizami Gəncəvi dövrün gərdişi ilə əlaqədar olaraq öz təkrarsız bədii-poetik yaradıcılığını fars dilində inkişaf etdirmişdir. Çünki bu, dövrün tələbi idi: həqiqi söz sərafları bütün Yaxın və Orta Şərqdə “poeziya dili” statusunu qazanmış fars dilində yazmalı, möhtəşəm farsdilli poeziya meydanında “at oynatmağı” bacarmalı, Firdovsi, Hafiz, Rumi, Cami, Sədi kimi farsdilli poeziya bahadırları ilə rəqabət aparmalı, yeri

gəldikdə onlardan da yüksək səviyyəli poetik nümunələr yaratmaq qüdrətinə malik olmalı idilər.

Dahi sənətkarın bu kəskin rəqabətlərdən qalib çıxması, nizamişünas akademik Y.E.Bertelsin “Nizamisiz bütövlükdə Şərqi lirik farsdilli poeziyası yarımçıq görünərdi” fikri ilə də öz təsdiqini tapır (A.E.Крымский). Çünki farsdilli poeziya ənənəsi bütün Şərqdə, həmçinin onun ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan poeziya tarixində, xüsusən qəzəl janrında XI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər demək olar ki, əsas ifadə vasitəsi olmuşdur (Əliağa Vahidin qəzəllərinin leksik tərkibini müqayisə edək). Təsadüfi deyildir ki, XVIII əsrdə Ağaməhəmməd şah Qacar M.P.Vaqifə “Gərək fars dilində yazsın sənətkar”, – deyərək ona da fars dilində yazmağı tövsiyə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, dünya və ümumşərq nizamişünasların fikirləri ümumi bir nöqtədə birləşir: qoca Şərqdə və dünya miqyasında Nizami Gəncəvinin fəsahtli və bəlağətli poeziyası, ümumən Şərq ədəbiyyatını lirik istiqamətdə zənginləşdirmiş, Firdovsi isə poeziyanı daha çox epik istiqamətdə inkişaf etdirmişdir. Əslində, Nizami də, Firdovsi də eyni məqsədə xidmət etmiş, nəticədə farsdilli poeziyanın “Günəş”i kimi şərəfli bir ad qazanmışlar. Lakin poetika bilicilərinin, xüsusən Şərq poetik fikrinin yekdil qərarına görə poeziyanı incə notlarla bəzəyən, zəngin ekspressiv-emosional mənə çalarları aşılaraq onu lirik incə mənalarla “bəzəkli janr”a çevirən farsdilli lirik poeziyanın fatehi Şeyx Nizamidir! (Mir Cəlal). (Etiraf edirəm ki, bu anda qürurumu möhtərəm oxucularımın bölüşməyə bilmirəm!)

Akademik Həmid Arashının fikrincə, dahi Azərbaycan şairi Nizami tanrının ona bəxş etdiyi istedadı ilə yeni fars ədəbi dilini özünəməxsus orijinal semantik mənə çalarları ilə zənginləşdirmiş, fars dilinin poetik vüsətini ənginliklərdək qaldırmışdır!

Ömrünün çox hissəsini Nizaminin söz xəzinəsinin zəngin üslubi çalarlarının araşdırılmasına həsr etmiş filologiya elmləri namizədi Mənzərə Məmmədovanın fikirlərinə həmrəyliyi bildirməklə, onun sözlərini olduğu kimi Nizami irsinin pərəstişkarı olan oxucularımızın diqqətinə çatdırmağı özümə borc bilirəm. “Nizami Gəncəvi XII əsrə qədər və həmin əsrdə mövcud olmuş yeni fars dilinin bütün leksikonunu, onun bütün gücünü, qüdrətini, zənginliyini hərf-hərf, söz-söz, cümlə-cümlə yaradıcılığının süzgəcindən keçirərək əsərlərinə hopdurmuş, onu daha elastik, daha rəngarəng, daha ahəngdar və daha zəngin etmişdir... Fars dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərindən istifadə şairin dilində orijinal və təkrar olunmaz şəkildə özünü göstərir...” [5, s.7]. M.Məmmədovanın Nizaminin söz xəzinəsinə mütəxəssis olaraq vurğunluğunu, böyük nizamişünaslar ordusunun fikirləri ilə səsleşməsinə qeyd etmək istəyirik: nizamişünasların əksəriyyəti (Vəhid Dəstgərdi, Şəid Nəfisi, Şibli

Nimani və b.), eləcə də rus və Avropa alimləri Nizaminin Firdovsiyə nisbətən daha romantik-lirik şair olması və Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin “quru epopeya”, Nizami poeziyasının isə “distillə edilmiş dağ çeşməsinin şəffaf, büllura bənzəyən suyu” ilə qarşılaşdırılması bu iki farsdilli poeziya nəhənglərinin sözə poetik don biçmə istedadları arasında fərqi əyani şəkildə göz önündə canlandırır.

Fərqi daha əyani görmək üçün alimlər Daranın ölüm səhnəsinin Nizamidə və Firdovsidə verilən təsvirini müqayisə edərək bu səhnənin Nizami Gəncəvidə daha lirik-poetik səviyyədə olduğunu, hətta Nizaminin söz inciləri ilə verilmiş təsvirlərinin oxucu gözlərindən yaş axıtmaq gücündə olmasını (İran nizamişünas alimi Vəhid Dəstgərdi) xüsusi olaraq vurğulayırlar [5, s.3-4].

Şeyx Nizaminin farsdilli Şərq poeziyasının təməl daşını qoyanlardan olması həqiqətlərini mükəmməl şəkildə dünya şeir mədəniyyəti tarixində layiqli şəkildə araşdırmış rus alimlərindən A.E.Krımiski yazırdı: “Низами был владыкой красноречия” (Məzmunu xələl gətirməmək üçün tərcümə olunmadı). Burada Ə.Caminin Nizami haqqında söylədiklərini xatırlamaq yerinə düşər: “Nizami poeziyanın Allahıdır!” (K.Quliyeva). Həqiqətən də Şeyx Nizami farsdilli poeziyanın Allahıdır!

Dahi şair yeni fars dilini zənginləşdirərkən öz xələflərini – XVI əsrdən bəri ədəbi dil mütəxəssislərini 7-8 əsr qabaqlamış, XX əsrin ədəbi dil alimlərinin yetişməsi üçün istiqamətverici proqnoz – aydınlatmalar vermiş və nəticə olaraq, XIX-XX yüzilliklərdə dünya səviyyəli V.Q.Belinski, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov və bu kimi başqa ədəbi dil üzrə mütəxəssislərin yetişməsinə istiqamət vermişdir. Məhz Nizami kimi onun xələfləri də ədəbi dilin zənginləşməsində xalq dilinin müşahidəsini ən vacib keyfiyyət hesab etmişdirlər. Nizami Gəncəvi hər bir xalqın ədəbi-bədii dilinin ilkin yaradıcısı – onu ömrü boyu qoruyub saxladığı ədəbi dili xalqın sərvəti hesab etmiş, onun xalqın şirin dili ilə daima qarşılıqlı, həmahəng zənginləşmə prosesini yaşaya-yaşaya inkişaf etməsini öz bədii yaradıcılığında (yeni fars dilinin materialları əsasında) əks etdirmişdir.

Məlumdur ki, klassik Şərq, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında qiymətli daş-qaş növləri – yaqut, almaz, firuzə, qızıl, gümüş, ümumən qiymətli metallar təşbih kimi bənzədilən predmetləri müsbət mənada səciyyələndirən əyani vasitələr olmuşdur. “Amma Nizami dilində elə beytlər vardır ki, burada təşbih obrazı kimi işlənən belə cisimlərdən qorxu, vahimə kimi mənfi emosiyaların ifadəsi kimi istifadə olunmuşdur” [5, s.63]. Tədqiqatçı M.Məmmədova Nizami sözünün semantikasının dərinliklərinə vararaq göstərir ki, şairin dilində qiymətli daşlar silsiləsindən olan “əqiq” sözü təpədən dırnağa qədər silahlanmış döyüşçünün bədii

obrazının daha dəhşətli və vahiməli təsviri şairin sənətkarlığının orijinal bir nümayişidir.

Bununla böyük şair sözdən əsl sənətkar kimi istifadə etməyin mümkün variantlarını müəyyən edir: “əqiq” daşında olan parlaqlıq, duruluq, şəffaflıq məqsəd və məramından asılı olaraq şairin qələmində dəhşətli görüntülər yaratmağa xidmət edir. Əlbəttə, bütün bunlar göstərir ki, Nizami yeni fars dilinin məna çalarlarını zənginləşdirmək missiyasını qarşıya məqsəd qoymuş və nəticədə buna nail ola bilmişdir.

Dahi şair sözü öz zəngin istedad ələyindən keçirərək əsərlərində onu gah “nigar”, gah “quş” (təbii ki, cənnət quşu), gah da “inci” ilə müqayisə edir, bunun müqabilində sözün təkrarlanmasını qəbul etmir və təkrar olunmuş sözü “dul qadına” bənzədir. Göründüyü kimi, “nigar”, “quş” sözləri Nizaminin işlətdiyi məqamda klassik Şərq ədəbiyyatı üçün yeni, təkrarolunmayan təşbihdir. Şair “dul qadın” ifadəsini orijinal sözə antonim kimi işlətməmişdir.

Digər bir beytində o, sözü dəniz dalğasına bənzədir. Şairin fikrincə, söz o zaman qüdrətli olur ki, o, (söz) feyz ilə dalğalansın! Məhz bu zaman söz dəniz kimi dərin insan zəkasının qiymətli incilərini üzə çıxara bilər! “Lakin Nizaminin sözləri yalnız dəniz dalğalanmasından yaranan incilər deyildir, həm də daşdan çıxan gövhərlərdir!” [M.Məmmədova. Bakı, 2012]. Nizamini Allah məqamına ucaldan işlətdiyi obrazlı-poetik söz və ifadələr olmuşdur. Şair heç kəsə bənzəməmək və onu təkrar etməmək üçün bəzən adi sözlərə nəzərdə tutduğu mənənin aydınlığını təmin etmək məqsədilə yeni (orijinal) semantik məna çalarları verir və bu yolla yeni fars dilinin əhatə dairəsini genişləndirirdi. Bütün bunlar yeni fars dilinin tarixi leksikasının tədqiqi sahəsinin elmi-nəzəri araşdırılmasında vacib məsələlərdəndir.

Nizami özündən sonra gələn sənətkarlara bədii məzmun yaratmaq istedadı ənənəsini aşlamış, dövrünün xiridar səviyyəli oxucusunu yetişdirmiş və yeni fars ədəbi dilinin inkişafına təminat vermişdir.

Mənbələrə görə şairin poetik ənənəsi nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, hətta orta əsr Avropasında – alman, ingilis, italyan, ərəb-islam ədəbiyyatlarına da öz təsirini göstərmişdir [Алиев Г., Академик А.Е.Крымский и его сочинение «Низами и его современники, с.5].

Dövrün nüfuzlu şairlərinin lüğətinin leksikoqrafik tədqiqi, bütün dillərdə olduğu kimi yeni fars dilinin də inkişaf səviyyəsini göstərən amillərdən biri olmuşdur. Orta əsrlər dövrü Şərqdə məşhur şairlərin bədii yaradıcılıqlarının leksikoqrafik tədqiqi bir ənənəyə çevrilmişdir. Bu tip leksikoqrafik əsərlər, əslində, şair dilinin izahlı lüğətləri idi, çünki onlarda “...əsas məqsəd farsca yazan klassik Şərq şairlərinin

əsərlərində təsadüf olunan müxtəlif leksik qrup və vahidləri əhatə edən sözlərin izahını verməkdən ibarət olmuşdur. Bu prinsipin fars leksikoqrafiya tarixinin ilk təşəbbüsçüsü kimi tanınan Qətran Təbrizinin lüğətindən başlayaraq XX əsrə qədər klassik Şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələri sırasında Nizami yaradıcılığının xüsusi rolu olmuş, əsərləri leksikoqrafların tez-tez müraciət etdikləri xəzinə hesab edilmişdir” [5, s.16]. Müqayisələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, fars lüğətçiliyi tarixində ən çox Nizami söz çələngindən istifadə olunmuş, yaxud da bir sıra farsdilli şairlərin beytləri sənətkarın beytləri ilə əvəz edilmişdir [5, s.22]. Tədqiqatlar göstərir ki, Nizaminin bədii irsi fars dili leksikoqrafiyasının zənginləşməsində mühüm mənbə olmaqla yanaşı, yeni fars dilinin üslubi çalarlarının leksikoqrafik istiqamətdə də tədqiqinə zəngin material vermişdir. Yeni fars dilinin canlı xalq dilindən alınmış söz və ifadələrlə zənginləşməsində şairin bədii-poetik irsi orijinal və mükəmməl mənbə olmuşdur. Bu mənada Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində istifadə olunan terminlər xüsusi ilə diqqət çəkir. Dahi şairin əsərlərində işlətdiyi elmin müxtəlif sahələrinə aid: təbabət, nəbatət, iqtisadiyyat, incəsənət, mineralogiya, din, dilçilik (xüsusən dilçiliyin leksik-onomalogiya), toponomiya və Şərqin müxtəlif məkanlarında yerləşən atəşgahların adlarının və s. yeni fars dilinə gətirilməsində Nizami irsi müstəsna rol oynamış, Şərq ölkələrini müxtəlif istiqamətlərdən öyrənmək işinin elmi cəhətdən tədqiqi məsələlərini xeyli asanlaşdırmış, beləliklə də, dahi şairin bir alim kimi səciyyəsinə təmin etmişdir. Nizami Gəncəvinin yeni fars ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynayan termin zənginliyi xüsusi maraq doğurur. Bu mənada Şərq musiqi terminləri yeni fars ədəbi dilinin mükəmməlliyinə xidmət edir, muğam və müxtəlif çalğı alətlərinin, xalq mahnılarının elmi tədqiqi zamanı sənətkarın poemaları, xüsusən “Xosrov və Şirin” poeması, eləcə də yeni fars dilinin lüğətçilik sahəsinin, bütövlükdə Şərq mədəniyyəti və onun ən geniş yayılan və öyrənilən musiqi mədəniyyətinin elmi-nəzəri tədqiqi üçün Nizami Gəncəvi irsinin qiymətli bir mənbə olması bütün farsdilli lüğətçilərin etiraf etdikləri gerçəkdir.

Ümumiyyətlə, yeni fars dilinin zənginləşməsində mühüm mənbə olan poetik dilin izahlı lüğət tərtibi və leksikoqrafik araşdırılması prosesində Şərqin sayılıb-seçilən söz sərəfləri sırasında Şeyx Nizaminin söz xəzinəsinin “yeni fars dilinin durumunu daha əhatəli, daha geniş tərənnüm etməsi səbəbindən bu lüğətlər daha böyük həcmli olmuşdur” [5, s.23]. Deməli, Nizami yeni fars dilini bütün incəlikləri, semantik məna çalarları ilə özünün zəngin poeziya dilinə cəlb etmiş və bu yolla yeni fars dilini leksik, semantik baxımdan zənginləşdirmişdir. Bu bir daha onu göstərir ki, Nizami sivil mədəniyyətə malik dahi bir şəxsiyyət olaraq bütün xalqlara, eyni

zamanda fars xalqına, onun mədəniyyətinə hörmət və ehtiramla yanaşmış, tolerant bir insan kimi seçilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, Şeyx Nizami fars xalqına, onun mədəniyyətinə səmimi duyğular bəsləmiş, taleyin qismətilə yer üzünün ən böyük xalqlarından olan türk və fars xalqları arasında isti münasibətlərin yaranmasına xidmət göstərmiş, bu iki xalqın dostluq və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıb-yaratmasını alqışlamışdır. Artıq 9 əsrə yaxındır ki, Şeyx Nizami iki qonşu xalqı – Azərbaycan türkləri ilə farsların bir-birinə dözümlü münasibətdə olmasını poetik yaradıcılığı ilə “təbliğ edən türk təfəkkürlü, farsdilli dahidir”.

Artıq 9 əsrə yaxındır ki, Şeyx Nizaminin fars dilində yazmaq kimi xeyirxah ənənəsini davam etdirən türk əsilli farsdilli Azərbaycan şairlər pleadası nəslə yaranmışdır; onlar öz ana dillərində olduğu kimi, fars dilində də yazıb-yaratmış, Nizami ənənəsini davam etdirmişlər. Bu ənənə o qədər qüvvətli olmuşdur ki, XI əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində İ.Həsənoğludan başlayaraq bütün Azərbaycan klassikləri Azərbaycan-türk dilində olduğu kimi, Şərqi qalib poeziya dili şöhrətini qazanmış fars dilində də yazıb yaratmış, həmçinin Azərbaycan-türk dilində (ana dilində) olduğu kimi, fars dilində də “Divan” yazmışlar.

Təəssüf ki, Azərbaycan-türk dahi şairlərinin fars dilinin inkişafına təminat verən bu xidmətləri hələki tədqiq edilməmişdir. Bu sahədə ilk dəfə professor Şəfəq Əlibəyli M.Füzulinin farsca “Divan”ına həsr edilmiş doktorluq dissertasiyasında bu mövzuya toxunmuşdur. Lakin bünövrəsi dahi Nizami ilə qoyulan fars dilinin inkişafında Azərbaycan-türk şairlərinin xidmətləri, hələ də kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Qeyd edək ki, sənətkarlarımız fars dilində yazmaqla fars ədəbi dilinin inkişafına zəmin yaratmış, poetik-bədii söz və ifadə yaradıcılıqları ilə bu dilin zənginləşməsində təkzibolunmaz xidmətlər göstərmişdir.

Məlumdur ki, dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayan mənbələrdən biri də alınma sözlərdir. Onlar dili leksikoqrafik və semantik-ekspressiv mənə çalarları ilə dolğunlaşdırır, onun emosional əlvanlığını artırır, sinonim cərgələrlə zənginləşməsini təmin edir, ifadəlilik imkanlarını genişləndirməklə, həm də dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. İctimai-siyasi funksiya daşıyan alınma sözlər onların daşıyıcıları olan xalqların qarşılıqlı təminatmə, insanların ümumi mədəniyyətinin zənginləşməsinə rəvac verən ictimai-siyasi və ümumkulturoloji prosesdir.

Alınma sözlər dillərin, xalqların tarixinə bir sıra keyfiyyətlərlə daxil olsa da, onlar tolerantlığın ilkin göstəricisi, xalqlar arasında qarşılıqlı hörmət və anlaşmanın təzahürüdür. Alınmalar həm də xalqların ümumi səviyyəsini göstərən mühüm mədəni hadisədir.

Nizaminin poeziya dilində alınma sözlər üstünlük təşkil edir. Bu da yeni fars dilinin zənginləşmə mənbəyi kimi xüsusilə diqqət çəkir. Onlar, əsasən, ərəb, türk, yunan, nəsranı və s. dillərdən əxz edilmiş müxtəlif sözlər və terminlərdir. Tədqiqatlar göstərir ki, türk sözlərinin üslubi məqamları sənətkarı cəlb etdiyi üçün o, bu sözlərdən daha çox istifadə etmişdir.

Əsərlərində türk dilinin alınmalarının çoxluğu farsdilli tədqiqatçı-alimlərin diqqətindən yayınmamış, onlar “Nizamidən türk qoxusu gəldiyini” etiraf etmək məcburiyyətində qalıb: əz Nizami buye-tork miayəd” – demişlər. Doğru fikirdir! Çünki bu fikir Şeyx Nizamiyə o qədər yaraşır ki! Məhz bu obyektiv fikrə görə biz fars nizamişünas alim həmkarlarımıza sonsuz təşəkkürümüzü bildirir və onların bu jestləri önündə baş əyirik! Çünki onlar bu qızıl həqiqəti dilə gətirməkdən çəkinməyib etiraf etmişlər! Tanrı da ədalət tərəfdarıdır. Bu sözləri deyənləri Tanrım qorusun!

Şeyx Nizami təvazökar və alicənab bir şəxsiyyət olduğu üçün öz türklüyünü dünyaya elan etmədən zəngin poeziya xəzinəsində türkü və türkçülüğü Şərfin poeziya dili olan fars dilində sadəcə vəsf etmişdir! Böyük alim və həkim Cavad Heyət yazırdı: “Farsca yazan şairlərin heç biri “türk” sözlərini Nizami qədər sevgi ilə, sitayişlə işlətməmiş və atalar sözlərindən onun qədər faydalanmamışdır. Nizami “türk” sözünü çox hallarda paklıq, gözəllik, yüksəklik, qüvvət, adil, bilici, qorxmaz, cəngavər, bahadır, qəhrəman mənasında işlətməmişdir: torke-delsetan (ürəkəçan dilbər), torke-tənnaz (nazlı dilbər), torke-nazəninəndam (gözəl əndamli dilbər), çeşmə-torki (türk gözlü). Nizamidə türk və türklük bütün maddi və mənəvi yüksəkliyin simvoludur. O, Çin dənizindən doğub dağları işıqlandıran Günəşdir.

Nizaminin qadın qəhrəmanları, əsasən, türk qızlarıdır. Onların xüsusən mənəvi keyfiyyətləri – pak məhəbbətləri, sevgiyə sədaqətləri, mübariz ruhları, ailəyə bağlılıqları şairi məftun etmişdir!

Türk şəxs adları (Ayxan, Qaraxan, Xatun, Banu), türk süfrə mədəniyyəti və onların adları (dobğa – dovğa, tutmac, ətmək, ayran, bəkməz, qora, eləcə də ayrı-ayrı Azərbaycan-türk sözləri – amac, alaçıq, sancaq (bayraq), tapança – sillə, sav-söz, qırmızı bayraq və s.), eləcə də onlarla atalar sözü və məsəllər (heç kəs öz ayranına turş deməz; oddan kül törəyər; iynə atsan yerə düşməz; ilanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq; özgəsinə quyu qazan, özü düşər və s.) Şeyx Nizami əsərlərinin şah damarının kapilyarlarıdır.

Nizami bunları nə məqsədlə edirdi? – Çünki o, bir türk oğlu idi, Gəncəli türk oğlu!

Hazırda Nizami Gəncəvi kimi tanınan sənətkar, fikrimizcə, ilkin olaraq Nizami Gəncəkli olmuş, sonralar tarixin gedişi ilə “Gəncəkli” sözündə “k” samiti düşmüş, -li

şifahi nitqlə əlaqədar olaraq -vi şəkilçisi ilə əvəz olunmuşdur. Nizami əslində türk qəbilələrindən olan Gəncək qəbiləsində anadan olmuşdur. Onun adı da bu türk qəbilələsinin adından götürülmüşdür.

Nəticə / Conclusion

Dünya şöhrətli Azərbaycan şairi Şeyx Nizami Gəncəvi yeni fars dilində yazıb-yaratdığı nəhəng bədii yaradıcılığı ilə yeni fars ədəbi dilinin zənginləşməsində misilsiz xidmətləri olan türkəsilli (Azərbaycan əsilli) dahi şairdir. Şərqsünas alim Bertels Krımskinin böyük həqiqəti əks etdirirən fikri bu baxımdan təkzibolunmazdır: “Şeyx Nizamisiz, ümumiyyətlə, Şərqi lirik poeziyası yarımçıq görünərdi”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Araslı H. (1947). Nizami və xalq ədəbiyyatı. Bakı.
2. Araslı N. (2000). Nizami poetikasının türk qaynaqları. Bakı.
3. Aslanov V. (2007). XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dili, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I c. Bakı.
4. Cavad Heyət. (2009). “Xəmsə”də türkcə sözlər. Kamillik zirvəsi. Bakı.
5. Məmmədova M. (2012). Nizami Gəncəvi dilinin leksik üslubu. Bakı.
6. Крымский Е.А. (1981). Низами и его современники. Баку, Элм. 488с.